

„Az ízlés leple alatt világnézetek harca folyik”

„tövit töröm s a gallya jut” *Magyar irodalom és politikai identitás*

Szerkesztette Falusi Márton, Budapest, Századvég, 2025, 418 oldal

A Századvég gondozásában e frissen megjelent tanulmánykötet a Petőfi Irodalmi Múzeumban 2024. május 23-án és 24-én rendezett konferencia szerkesztett és tematikusan újrendezett anyagát adja közre. Az itt olvasható tanulmányok elsődlegesen az irodalom és a politika viszonyrendszereire irányítják figyelmüket, ám szerzőik vizsgálódásai nem merülnek ki e reláció összefüggéseinek egyszerű leírásában: a szövegek jelentős része túl is mutat ezen, amennyiben az irodalmi jelenségek tágabb elméleti, filozófiai és ideológiai beágyazottságát igyekszik feltárni. A kötet igen széles spektrumú szöveg-, tematikai, időbeli hálózata olyan kérdések körül szerveződik, mint az irodalmi alkotás és az adott korszak társadalmi-elméleti diskurzusai közötti kölcsönhatás természete, illetve az, hogy az irodalmi recepciótörténet alakulásában milyen szerepet játszanak a recepciót alakító aktorok politikai és ideológiai identitásai. E vizsgálati horizontot tovább tágítja Falusi Márton szerkesztői állítása, amely szerint a magyar irodalom – kivételes történeti helyzetéből fakadóan, különösen a 80-as évek végéig – a magyar közgondolkodás egyik kitüntetett médiumaként működött, és ebből következően nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy az irodalmi alkotók aktívan részt vettek a mindenkor politikai identitások formálásában. E részvétel ugyanakkor nem pusztán reflexív, hanem produktív jellegű volt: az irodalmi diskurzus hozzájárult a nemzetfogalom folyamatosan alakuló, soha le nem zárt konfigurációinak kibontásához.

Profánabb megfogalmazásban a kötet tanulmányainak téje abban ragadható meg, hogy megmutatják-e: az eszmék miként vesznek részt az irodalom – a kötet terminológiai döntése értelmében elsősorban mint nyelvművészet – kialakításában és nyelvi-esztétikai formálódásában. Ezzel összefüggésben a szövegek – különböző hangsúlyokkal ugyan, de következetesen – leszámolnak a „tisza”, ideológiától mentes irodalom eszméjével, amire paradigmátikus példaként idézhető a kötet fő metaforájaként is funkcionáló Horváth János klasszikus képe az irodalom „kétlaki növénylétéről”. A tanulmányok így annak feltárását (is) ígérik, hogy vajon miként szüremkednek be az

irodalmi termelés produktumaiba a különféle ideológiák hatásmechanizmusai, s hogyan válnak ezek a nyelvi és esztétikai struktúrák belső szervezőelveivé.

A kötet nyitótanulmánya, Molnár Attila Károly *Az eszmetörténet módszertani pluralitása* című írása már elsőként kijelöli azt az eszmetörténeti perspektívát, amely az irodalomtörténeti vizsgálódások mellé – nem alárendelt módon, hanem velük egyenrangú diskurzusmezőként – felsorakozik. A tanulmány egyúttal arra is kísérletet tesz, hogy rekonstruálja e – ha lehet így fogalmazni – tudományos almező geneziséét, vagyis azt a történeti és elméleti folyamatot, amelynek során az eszmetörténet önálló(?), módszertanilag reflektált(?) kutatási területté formálódott. Molnár minuciózus elemzése az eszmetörténet különféle iskoláinak alapfeltevéseit és ítéleteit a historicizmus, a redukcionizmus és az ahistoricitás (sőt: internalizmus vs. externalizmus) fogalmi koordinátái mentén rendezi el, miközben világossá teszi e pozíciók belső feszültségeit és vakfoltjait is. Innen nézve, a tanulmány kötetnyitó elhelyezése nem pusztán szerkesztői gesztus, hanem egyben koncepcionális döntés: nem csupán azért indokolt, mert izgalmas betekintést nyújt egy mindmáig formálódó tudományterület működésébe, valamint feltárja annak elméleti tétjeit és főbb csomópontjait, hanem azért is, mert az itt kibontott problémák közvetlenül érintik az irodalom mibenlétére vonatkozó alapkérdéseket is. Az eszmetörténeti reflexió így nem külső kommentárként, hanem az irodalomelméleti önértelmezés egyik – ha nem a legfontosabb – médiumaként lép működésbe. A szöveg olyan kérdéssíriányokat nyit meg, mint az irodalom autonómiájának problémája – vajon mennyiben tekinthető az irodalom a nyelvi működésmódok önálló letéteményesének –, illetve az irodalmi létrejövés materiális és intézményi feltételeinek vizsgálata. Ezen túlmenően Molnár azt a kérdést sem hagyja érintetlenül, hogy az irodalom képes-e aktív módon visszahatni a fennálló társadalmi és gondolkodási konfigurációk egészére, vagyis hogy az irodalmi diskurzus pusztán leképező, avagy alakító szerepet tölt-e be az eszmék történeti mozgásában.

A nyitótanulmányt követően a kötet olyan írásokat vonultat fel, amelyek az eszmék és filozófiai elgondolások irodalmi leképeződéseit, illetve poétikai közvetítettségét teszik mérlegre. E tanulmányok közös tétje annak vizsgálata, miként válhatnak a filozófiai diskurzusok az irodalmi formaképzés belső szervezőelveivé. S. Varga Pál írása a magyar nemzeti eposz lehetőségeit gondolja végig Hegel esztétikája és Arany János életműve felől, és e kettős perspektíva segítségével kísérli meg feltárni a nemzetfogalom és az irodalmi reprezentáció lehetséges összekapcsolódásait, illetve azok történeti és poétikai korlátait. Ezzel párhuzamosan Máté Zsuzsanna tanulmánya Madách Imre *Az ember tragédiája* című művében megjelenő filozófiai eszmék strukturálhatóságát vizsgálja. Elemzése három, általa kijelölt gondolati horizont mentén szerveződik: az ádami metafizikus, a luciferi antimetafizikus, valamint az életgyakorlati bölcsélet szférája köré. E kategóriarendszer nem pusztán tipologizáló funkciót tölt be, hanem lehetőséget teremt arra is, hogy a *Tragédia* filozófiai rétegzettsége ne egységes világnézeti konstrukcióként, hanem egymással feszültségben álló, dinamikus eszmerendszerek együttállásaként váljon olvashatóvá.

A kötet szerkesztőjének – aki saját kutatásaiban is következetesen az eszmetörténet és az irodalomtörténet elméleti összefüggéseit vizsgálja – dolgozata Horváth János irodalomtörténeti gondolkodását meghatározó két fogalomra összpontosít: a nemzeti klasszicizmus koncepciójára, valamint Ady Endre modernségfelfogására. Az elemzés e fogalmakon keresztül a szellemtörténeti iskola konzervatív hagyományát tárja fel, mégpedig expliciten vállalt prezentista perspektívából. Ez a nézőpont következőképpen nem pusztán módszertani választásként jelenik meg, hanem értelmezői állásfoglalásként is, amely a történeti anyagot a jelen kérdésfeltevései felől rendezí újra. A tanulmány célja ugyanis nemcsak a szellemtörténeti hagyomány puszta rekonstrukciója, hanem annak kritikai újraolvasása abból a célból, hogy a nemzeti gondolkodás számára új értelmezési irányokat nyisson meg – különös tekintettel a nemzeti modernizáció problematikájára. Horváth János fogalmi apparátusának vizsgálata így nem lezárt történeti fejezetként, hanem olyan potenciálként jelenik meg, amely a jelenkori eszmetörténeti és irodalomelméleti vitákban is produktív módon mozgósítható.

A kötet következő három írása a két világháború közötti irodalmi és politikai diskurzusok terében helyezkedik el, és e kontextus ráhatásait elemzi saját perspektíváiban. Dergez-Rippl Dóra szövege Babits Mihály arisztokratikus irodalomfelfogását vizsgálja, különös tekintettel arra, miként öröklődik és transzformálódik ez az „eszme” Arany János hagyományából. Az elemzés nem pusztán a történeti folytonosság rekonstruálására vállalkozik, hanem azt

is feltárja, hogyan működik Babits irodalmi autonómia-koncepciója a két háború közötti időszak kulturális-politikai horizontjában. Bókay Antal tanulmánya József Attila költői oeuvre-jében észlelhető poétikai és retorikai átrendeződéseket vizsgálja. Elemzése nem csupán nyelvi vagy poetológiai aspektusokra koncentrál, hanem a költő társadalomelméleti gondolkodásának változásait is nyomon követi, és e kettős mozgás összefonódásában írja le a korszak különböző „József Attiláit”. Az első horizontban – az ortodox marxizmus és annak ontológiai implikációit követő József Attilában – a költő a tárgyas lírához közelít. Ezzel szemben – a 30-as évek második felében – a marxizmusból részben kiábránduló költő, többek között Freud olvasatain keresztül, új szubjektum- és nyelvfelfogásból komponálja verseit. Bókay hangsúlyozza, hogy nem lehet egyértelműen meghatározni, melyik mozgás indult el előbb, illetve melyik hatott inkább a másikra; az azonban kétségtelen, hogy e két folyamat nem választható el egymástól, és egymás kölcsönös feltételül szolgál. Kollarits Krisztina írása e korszakhoz kapcsolódva, ugyan más perspektívát alkalmazva, az irodalmi mező politikai és elméleti formáltságára irányítja a figyelmet. Tanulmányában a sokáig Tormay Cécile szerkesztése alatt álló, Klebelsberg Kuno által életre hívott *Napkelet* című folyóirat történetét rekonstruálja, amely fontos szerepet játszott több jelentős szerző, például Németh László esszéista pályakezdésében. A tanulmány rávilágít arra, hogy a folyóiratok intézményi és ideológiai keretei miként alakították a két háború közötti irodalmi tér politikai és esztétikai koordinátáit.

A kötet második felében olvasható írások már jóval szerteágazóbb területeket érintenek az irodalom és a politikai gondolkodás összefüggésrendszerén belül. Ezek a tanulmányok kevésbé egyetlen korszakra vagy módszertani irányra koncentrálnak, inkább azt demonstrálják, miként működik az irodalom politikai és ideológiai beágyazottsága különböző történeti és diskurzív konstellációkban. Szász László tanulmánya az irodalom és a politika szétszálazhatatlanságát vizsgálja a transzilvanizmus kontextusában. Értelmezése szerint a transzilvanizmus ideológia volt ugyan, ám nem pártpolitikai értelemben: sajátos szellemi eredetmítoszt és értékrendet generált, miközben nem volt képes egyértelműen tisztázni az „erdélyi gondolat” fogalmát. A tanulmány e hiányt igyekszik pótolni azáltal, hogy Pomogáts Béla fél évszázaddal ezelőtt megjelent összefoglalását követően újraértelmezi és árnyalja a kérdéskört.

A következő két írás a XX. századi magyar irodalmi gondolkodás két meghatározó alakjára összpontosít. Gróh Gáspár Illyés Gyuláról írott tanulmánya egy terjedelmesebb, szellemi biográfia-esszé formájában közelít a költő-irodalmár életművéhez. Az írás Illyés megítélésé-

Jacques-Louis
David,
*Szókratész
halála*,
1787
© Wikimedia
Commons

nek és gondolkodásának fő csomópontjait azonosítja: baloldali elköteleződését, a marxizmussal szembeni kritikai attitűdjét, nemzeti gondolkodását, valamint a népi kérdés iránti következetes fókuszát. E szempontok együttese egy olyan, belső feszültségekkel terhelt, mégis koherens szellemi pozícióként jelenik meg, amely a XX. századi magyar irodalom és politika viszonyának egyik paradigmikus esete.

Mórocz Gábor tanulmánya Király István esszéista és ideológusi működésének egyik különösen termékeny aspektusára irányítja a figyelmet. Elemzése az irodalomtól elválaszthatatlan Király-értelmezéseket vizsgálja – Radnóti, Ady, Petőfi és József Attila példáin keresztül –, miközben a különböző szövegekben megjelenő „otthon” fogalmát elemzi, többek között Lukács György partikularizmusfogalmával összevetve. Király kezdetben negatív értelemben határozza meg az otthont: a provincializmus, a haladás-ellenesség szűkösségének, a visszavonulás és bezárkózás terének tekinti. A fogalom recepciótörténetének elemzése – amely egyúttal rávilágít a korszak ideológiailag lehatárolt és ellenséges fogadtatási mechanizmusaira is – azonban elvezet egy módosított állásponthoz. Mórocz értelmezésében Király az univerzális és a nem univerzális

otthonfelfogások közötti különbségtételen keresztül jut el annak belátásához, hogy az elidegenített létformák között az embernek szüksége van otthonra, ám ez az otthon nem lehet (!) a provinciális értelemben vett bezárkózás tere. A tanulmány nyitott kérdésként veti fel, miként illeszthető e módosult otthonfogalom Király nemzetkoncepciójába.

Horváth Péter írása e történeti ívhez kapcsolódva – időben a 70-es évekre fókuszálva – a magyar holokauszt-irodalom esztétörténeti fordulatát és emlékezetpolitikai összefüggéseit értelmezi. Tanulmánya azt vizsgálja, miként viszonyultak a korszak ideológiai apparátusai a holokauszt irodalmi reprezentációihoz, különös tekintettel Keszi Imre *Elysium* című művének fogadtatására. Az ezt követő rövid műelemzéseken keresztül Horváth bemutatja a holokausztról való irodalmi és kritikai gondolkodás átalakulását, és ezzel együtt azokat az esztétörténeti elmozdulásokat is, amelyek a 70-es években lehetővé tették a téma újfajta artikulációját.

A tanulmánykötet írásainak sorát Kulcsár Szabó Ernő tanulmánya zárja, amely az „irodalmi entertainia” fogalmával operálva szól hozzá a kortárs irodalmi trendek alakulásához. Az elemzés kiindulópontja az a tézis, miszerint

a kései modernség jelenkori arculatát olyan össztársadalmi folyamatok határozzák meg, amelyek már nem az egyediség és az individuális önmegalkotás lehetőségeit juttatják érvényre. E folyamatok inkább az „elkülönözve ugyanaz” logikáját működtetik: nem egyedi tapasztalatokra és nyelvi megoldásokra épülő szövegek jönnek létre, hanem azonos élménystruktúrák versifikált, formalizált reprodukciói. Kulcsár Szabó elemzése azonban nem áll meg a poétikai diagnózis szintjén, hanem feltárja e jelenségek társadalmi, nyilvánosságbeli és irodalomtermelési aspektusait is. A tanulmány ezek után rákérdez arra is, hogy miként alakul át az irodalom intézményes környezete egy olyan mediális térben, ahol a szórakoztató közegként értett nyilvánosság egyre nagyobb szerepet játszik az irodalmi értékek stabilizálásában. Ebből következően – szövegében – a kanonizáció problémája is új megvilágításba kerül: mi történik akkor, ha bizonyos kanonikus művek a szórakoztatás logikája szerint szerveződő térben kezdenek el megerősödni, illetve milyen következményekkel jár, ha az új művekhez kapcsolódó irodalmi, társadalmi és médiavilág saját nyelvi működésmódjával kérdőjelezi meg a korábban kanonikus pozíciókat elfoglaló szövegek elsőbbségét. E tanulmány így nem csupán lezárja a kötet gondolatmenetét, hanem egyúttal nyitott kérdéseket is hagy maga után: arra késztet, hogy újragondoljuk az irodalom autonómiáját, intézményi beágyazottságát és értékhorizontját egy olyan korszakban, amelyben az esztétikai különbségek és a kulturális fogyasztás logikái egyre nehezebben választhatók el egymástól.

Összegzésképpen elmondható, hogy a kötet egészét erős elméleti ambíció, tematikai sokszínűség és kifejezetten tudatos szerkesztői koncepció jellemzi: az irodalom és a politikai gondolkodás viszonyát nem redukálja egyetlen módszertani vagy ideológiai nézőpontra, hanem egymással feszültségben álló perspektívák hálózatán keresztül teszi hozzáférhetővé. A tanulmányok jelentős része képes arra, hogy az irodalmi szövegeket ne pusztán esztétikai objektumként, hanem eszmetörténeti, társadalmi és intézményi összefüggéseikben értelmezze, miközben a kötet egésze azt a – korántsem triviális – belátást érvényesíti, hogy az irodalom politikai érintettsége nem külsődleges járuléka, hanem a nyelvi és poétikai működésmódok egyik alapfeltétele.

Mindemellett a kötet nem mentes bizonyos szerkesztési és koncepcionális következetlenségektől. Noha az egyes tanulmányok elején elhelyezett absztraktok kétség-

kívül elősegítik a tájékozódást és a jobb olvashatóságot, a (jegyzet)apparátus használata nem minden esetben mutat hasonló egységességet. A lábjegyzetelés alkalmazása így például szövegről szövegre eltérő logikát követ: míg egyes tanulmányokban az érvelés fővonala túlságosan terhelt marad olyan kiegészítésekkel, amelyek indokoltabban kerülnének a jegyzetapparátusba, más esetekben éppen az elméleti háttér vagy a fogalmi pontosítás hiánya okozza az érvelés megtorpanását, döcögőssé válását. Nemegyszer felmerülhet az az olvasói benyomás, hogy bizonyos szövegek esetében a gördülékenyebb befogadás érdekében a végjegyzet alkalmazása szerencsésebb megoldás lett volna, míg másutt a jegyzetelés következetesebb szerkesztői szabályozása segíthette volna az érvelés átláthatóságát. Hasonlóképpen problematikus – bár nem súlyos – kérdés a kötet műfaji önmeghatározásának bizonytalansága. Ugyanis nem minden esetben egyértelmű, hogy az olvasó tanulmányokat olvas-e, avagy egykori konferencia-előadások írott változataival találkozunk, e kettő közötti különbségtétel hiánya olykor a szövegek deiktikus szerkezetében, működésmódjaiban is nyomot hagy. Az olyan utalások, mint „fentebb”, „előbb”, „később” vagy „az előadás során”, nem minden esetben illeszkednek zökkenőmentesen az írott tanulmány médiumához, ami apró, de érzékelhető töréseket okoz az olvasás folyamatában. Az esetlegesen előforduló elütések ugyancsak inkább szerkesztési, semmint koncepcionális hiányosságokra mutatnak rá.

E kritikai megjegyzések azonban nem kérdőjelezik meg a kötet alapvető értékeit. A tanulmánygyűjtemény összességében olyan szerteágazó, elméletileg igényes és vitaképes anyagot kínál, amely egyszerre szólítja meg az irodalomtörténet, az eszmetörténet és a politikai gondolkodás iránt érdeklődő olvasót. A kötet legnagyobb erénye éppen abban áll, hogy nem lezárt válaszokat ad, hanem gondolkodásra késztet: az irodalom politikai érintettségét nem elfojtani vagy semlegesíteni igyekszik, hanem megmutatja annak történeti változékonyságát, elméleti tétjeit és jelenkori aktualitását. Éppen ebben az értelemben válik beláthatóvá az is, hogy az esztétikai ítéletek – az „ízlés” látszólag semleges nyelvén megszólalva – valójában világnézeti és ideológiai pozíciók ütközőzónáiként működnek. Ily módon a kötet nemcsak a vizsgált kérdéskörhöz járul hozzá érdemben, hanem a kortárs irodalomtudományi diskurzus számára is releváns hivatkozási pontként jelölhető ki.